

Філософія

УДК 130.2+111

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20118173>

**Феноменологія письма і читання
в контексті парадигм західної і східної філософії**

Білецький Ігор Павлович

кандидат філософських наук, доцент

кафедри теорії культури і філософії науки

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,

м. Харків, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-4995-7842>

Прийнято: 21.04.2026 | Опубліковано: 30.04.2026

***Анотація. Мета.** Стаття присвячена аналізу того, яким чином система письма, використовувана у відповідній культурі, може впливати на спосіб мислення, метафізику та епістемологію, яка домінує в цій культурі.*

***Метод.** Пропонується компаративістський аналіз того, як існуюча система письма (і читання) проявляє себе в західних та східних парадигмах філософування; зокрема розглядаються як це відбувається в античній парадигмі (читання вголос в умовах полісної культури), сучасній сциєнтиській (вплив великої кількості друкованих текстів на формування сциєнтиського раціоналізму, аналіз проводиться на основі теорії М. Мак-Люена), китайській (взаємовідповідність між організмом традиційного китайського світобачення та особливостями читання ієрогліфічних текстів), а також, як*

спеціальний випадок, як це було представлено у вавилонській парадигмі (формування епістемологічної системи класифікацій на основі клинописного письма).

Результати. Система письма, яке використовувалося в античній та сучасній сциєнтиській культурах, є фонетичною, відмінності ж полягали в особливостях читання. Читання в часи античності, як і пізніше аж до нового часу, було читанням уголос. Відповідно, письмо виступало лише «слідом» голосу, а голос виступав голосом самого буття, самої реальності. Письмо було вторинним щодо голосу і, відповідно, не передбачало розділових знаків чи пробілів між словами. Останні з'являються у Новий час, тобто при переході до сциєнтиської парадигми, яка спирається на суб'єкт-об'єктну дихотомію, що фактично урівнює голос і письмо, а відповідно фонетичний та ідеографічний способи письма. Китайське ієрогліфічне письмо поєднує елементи першого і другого, що породжує можливості різного прочитання і, як наслідок, конкретний смисл визначається загальним контекстом тексту. Останнє демонструє паралель до організмичного способу світобачення традиційної китайської культури. Нарешті, шумеро-вавилонська культура віддавала пріоритет саме писемним репрезентаціям, відповідно, речі зовнішнього світу класифікувалися не за своїми ознаками, а за нюансами клинописних ідеограм для їх позначення.

Ключові слова: феноменологія, епістемологія, письмо, читання, парадигма філософування, китайська культура, вавилонська культура.

Phenomenology of Writing and Reading in the Context of the Occidental and Oriental Philosophy Paradigms

Igor Biletsky,

PhD in Philosophy, Associate Professor
of the Department of Theory of Culture and Philosophy of Science,
V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-4995-7842>

Abstract. Purpose. *The article is devoted to the analysis of that how the writing system used in a culture can influence the way of thinking, metaphysics and epistemology that dominate in this culture. A comparative analysis is offered of how the existing system of writing (and reading) manifests itself in Occidental and Oriental paradigms of philosophizing; in particular, it's considered how it goes in the Ancient paradigm (reading aloud in the conditions of a polis culture), Modern scientific paradigm (the influence of a large number of printed texts on the formation of scientific rationalism, the analysis is based on the theory of M. McLuhan), Chinese (correspondence between the organismism of the traditional Chinese worldview and the peculiarities of reading hieroglyphic texts), and also, as a special case, as it was presented in the Babylonian paradigm (the formation of its epistemological system of classifications based on cuneiform writing).*

Results. *The writing system used in Ancient and Modern scientific cultures is phonetic, the differences were in peculiarities of reading. Reading in antiquity, as well as later until modern time, was reading aloud. Accordingly, writing acted only as a "trace" of the voice, and the voice acted as the voice of the being itself, of the reality itself. Writing was secondary to the voice and, accordingly, did not provide*

for punctuation marks or spaces between words. The latter appear only in the Modern Age, that is, during the transition to the scientific paradigm based on the subject-object dichotomy, which actually equates voice and writing, and accordingly phonetic and ideographic writing methods. Chinese hieroglyphic writing combines elements of the first and the second, which gives rise to the possibility of different readings and, as a result, the specific meaning is determined by the general context of the text. The latter demonstrates a parallel to the organismic way of worldview of traditional Chinese culture. Finally, the Sumerian-Babylonian culture gave priority to written representations, respectively, things of the outside world were classified not by their properties, but by the nuances of cuneiform ideograms for their designation.

Keywords: *phenomenology, epistemology, writing, reading, paradigm of philosophizing, Chinese culture, Babylonian culture.*

Постановка проблеми. В наших попередніх публікацій ми аналізували п'ять глобальних проблем філософування: античну (яка, на думку П. Адо, відштовхувалася від питання про досягнення щастя у ворожому людині світі) [1], індійську (відштовхувалася від питання про реінкарнацію та звільнення від неї), китайську (спиралася на ідею т.зв. організму) [11], авраамічну (парадигму авраамічних релігій) та сучасну сциєнтиську (що спирається на картину світу, яку подають сучасні природничі науки) [2; 3]. Якщо перехід до останньої можна пояснити, слідуючи М. Мак-Люєну, винайденням книгодруку і, як наслідок, широкого розповсюдження читання текстів, написаних фонетичним письмом, то тоді виникає резонне питання про те, а як можуть впливати на світобачення інші системи письма та читання, зокрема китайська ієрогліфічна. Чи не можна пояснити всі особливості традиційної (до ХХ століття) китайської філософії саме ієрогліфічною писемністю?

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Власне тут відразу спливає аналогія із гіпотезою Сепіра – Ворфа, згідно з якою особливості мови, якою ми говоримо і думаємо визначають ключові особливості нашого мислення та пізнання, в т.ч. наукової раціональності і самої науки, що може бути розвинута людьми, які говорять відповідною мовою. Свого часу гіпотеза Сепіра – Ворфа породила чимало спекуляцій філософського, психологічного чи навіть художнього характеру [8]. Єдине, що свого часу вдалося встановити більш менш напевне, це те, що чим культура примітивніша, тим більшу роль у мові її носіїв відіграють т.зв. дейктичні¹ засоби вираження². Сучасні філологи та психологи врешті решт визнали, що будь-яка з людських мов охоплює все багатоманіття доступного її носіям досвіду, а за певного доопрацювання (запозичення чи винайдення нових слів) і взагалі будь-якого досвіду. Будь-який досвід, набутий у рамках однієї культури й описаний однією мовою, може бути також описаний іншою мовою. Єдиний вплив, який мова справляє на мислення людей, які нею розмовляють, це ті аспекти, які вона акцентує. Писемність виникає на досить високих рівнях соціально-культурного розвитку й, відповідно, культурного обміну, а отже не існує прямого зв'язку між можливим впливом на мислення мови і впливом писемності. Філософсько-феноменологічні ж дослідження писемності зводяться або до дослідження сучасних спеціальних технік письма [5], або, якщо йдеться про китайську писемність, до питань її виникнення, розвитку, каліграфії і т.п. [9; 10; 17; 22].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Мак-Люен підкреслює, що його аналіз стосується лише писання і читання фонетичним письмом і жодним чином не може бути застосованим щодо

¹ Тобто такі, які передбачають пряме показування, а не опис.

² Дослідження Перкінса, Корнейро передбачали розробку певної шкали оцінювання культурної складності (наявність чи відсутність землеробства, писемності тощо) [18].

письма ієрогліфічного, зокрема китайського. Свого часу висловлювалися припущення щодо обумовленості китайського організмізму особливостями китайської мови (яка є силабічною), але, як уже сказано раніше, ставлення до гіпотези Сепіра – Ворфа є скептичним у сучасному дискурсі. Дана ж стаття пропонує проаналізувати зв'язок між зазначеним організмізмом і китайською писемністю.

Мета статті. Метою даної статті є аналіз того, яким чином особливості різних типів використовуваної писемності впливають на пізнавальні стратегії, що закладені в рамках культур, які використовують ці типи писемності. Тобто, пропонується проаналізувати феноменологію абджаду, фонетичного, ієрогліфічного типів писемності, те, як вони детермінують феноменологію когнітивних процесів у рамках відповідних культур та як вони впливають на саму культуру в цілому. Для аналізу пропонується розглянути західну, китайську та шумеро-вавилонську системи письма та світобачення, а досягнення поставленого завдання здійснити шляхом компаративістського аналізу зазначених систем.

Методологія статті являє собою компаративістський і феноменологічний аналіз. Сам Мак-Люен не розглядав свою теорію як феноменологічну, ми ж розглядаємо її саме такою, оскільки феноменологія чи вчення про феномени свідомості може визначатися як свого роду апріорну (щодо конкретних фактів) логіку, яка формулюється через певні «надфундаментальні» закони [21]. Тобто, закони читання формулюють логіку світобачення. Переглянувши в феноменологічному ключі теорію Мак-Люена, ми пропонуємо вибудувати аналогічну феноменологічну теорію ієрогліфічного письма.

Також у процесі цього аналізу використовується інтегральна модель Кена Вілбера.

Виклад основної частини дослідження. Мак-Люен розділяє культури на усні і писемні. Усні культури характеризуються т.зв. аудіотактильним, а писемні візуальним типом сприйняття. Аудіотактильність не означає ігнорування візуальних даних, вони просто завжди розглядаються разом з даними від інших органів чуття. Таким чином аудіотактильне сприйняття є повнішим за суто візуальне саме по собі [6, с. 72-74]. Візуальне сприйняття підпорядковується логіці розташування об'єктів у візуальному просторі, основною репрезентацією останньої є проста формальна логіка Арістотеля [6, с.86-89]. Її закони є законами візуального сприйняття. До них додаються принципи перспективи та суб'єкт-об'єктної дихотомії. Перший принцип, будучи інтеріоризованим, породжує принцип впорядкування знання через його ієрархізацію, що однією з головних особливостей раціоналізму Нового часу. Суб'єкт-об'єктна дихотомія ж, з одного боку, є головною особливістю візуального типу сприйняття (між оком та тим, на що воно направлене, має бути певна відстань), з іншої, основою сциєнтиського світобачення з його класичним розумінням істини (як знання, що відповідає реальності). Реальність, будучи віддаленою (відокремленою) від суб'єкта, є об'єктивною, тобто незалежною від суб'єкта, його волі та свідомості. Все ж суб'єктивне є протилежністю до об'єктивного, а отже таким, що насправді не існує або принаймні є вторинним щодо об'єктивного. Як наслідок принципу суб'єкт-об'єктної дихотомії слідує принцип візуального характеру причинно-наслідкових зв'язків (зв'язок між причиною та наслідком має простежуватися у візуальному просторі, якщо ж він не простежується, то його просто немає – звідси демагізація реальності) [6, с.209-225]. Три закони ж формальної логіки ставлять питання про використання математичних методів для опису реальності.

Таким чином емпіричні дані як дані спостереження та експерименту об'єктивної реальності та математичні методи їх опису складають основу епістемології Нового часу, яку теорія Мак-Люена пояснює через феноменологію письма і читання.

Антична та середньовічна (авраамічна) парадигми, як стверджував Жак Дерріда, були фоноцентричними та логоцентричними [19]. Логос античної та її продовження середньовічної парадигм спирався на голос (φωνή), останній був голосом самого буття (аналогічні пасажі про мову (голос) як дім буття знаходимо також у М. Гайдеггера) [5, с. 106]. Греки, римляни і пізніше люди в часи середньовіччя майже завжди читали вголос, письмо є лише слідом голосу, за яким голос (буття) відтворюється оратором чи лектором [20, с. 29-33]. Звідси діалектика як мистецтво аналізу, але одночасно як репрезентація все того ж голосу. Саме слово походить з давньогрецької мови (διαλεκτική) і є спорідненим слову «діалог» (διάλογος), зв'язок з яким простежується в історії філософії починаючи від Сократа і далі через Платона аж до Гегеля. У Сократа діалектика чи діалектичний метод – це метод навчання чи міркування шляхом ведення усної бесіди, яка дозволяє використовувати аргументи зрозумілі співбесіднику та своєчасно реагувати на його контраргументи. Платон записав діалоги, які буцімто вів Сократ; у його діалогах багато різних персонажів, які висловлюють якісь свої ідеї, і загальна картина проблеми складається в результаті поєднання цих різних точок зору та ідей. Тобто діалектика в писаннях Платона перетворюється на підхід, який розглядає протилежності не як виключаючі, а як доповнюючі одна одну [2]. Пізніше в пізньоантичній та середньовічній філософії діалектика визначається за підручником платонівської філософії Альбіна як «знання смислу речей», що досягається через розгляд речі з усіх сторін [7]. Останній же шукали шляхом диспутів,

учасники яких представляють ці сторони. Отже, ключовою тут є феноменологія голосу, а не письма.

Взагалі ж фонетичне письмо та його попередник абджад – це лише спосіб представити голос, який можна відтворити при усному читанні чи промовлянні, тобто письмо виступає слідом голосу, а не навпаки.

Інший вид письма – це письмо ідеографічне, коли знак виражає певне поняття. Широко відомим та використовуваним прикладом може служити письмо математичне, тобто записування математичних, фізичних чи інших формул. Запис $2 \times 2 = 4$ жодним чином не прив'язаний до конкретної мови й може бути озвучений будь-якою мовою. Навіть, коли ми 'читаємо' подібні записи, ми зазвичай сприймаємо їх безпосередньо, без прив'язування до мови. Математичні та логічні записи-формули є універсальними і загалом не потребують додаткових роз'яснень (звичайно, якщо ми знаємо значення відповідних символів), а записи-формули ж природничих наук потребують і в цьому плані вони подібні до піктографічних записів. Піктографічне чи малюнкове письмо, коли люди просто замальовували (часто дуже спрощено й стилізовано) те, що вони хотіли зафіксувати. Стороння ж людина, дивлячись на ці малюнки-піктограми, могла здогадатися про загальний смисл, але без конкретики. Конкретні моменти (хто саме, коли і т.п.) потребували 'введення в курс справи'. Від піктографічного письма походять з однієї сторони перші варіанти ідеографічного письма, з іншої письма ієрогліфічного.

Китайські ієрогліфи, як відомо, походять від відповідних піктограм (малюнків описуваних предметів). Очевидно, що сучасні китайці сприймають більшість ієрогліфів не як малюнки, за якими вгадують їх значення, а суто як абстрактні значки так само, як і літери фонетичної абетки. Відмінність у способі читання зумовлена іншим, а саме: китайська мова є силабічною, її основу складають короткі односкладові слова, два чи більше односкладові

слова, поєднані разом, можуть утворювати нове, зовсім інше слово, яке записується фонетично за допомогою ієрогліфів для цих простих односкладових слів. Проблема в тому, що китайці не роблять пробілів між словами, звідси можливість різночитань. Наприклад, 花生长 можна читати як 花 - 生长 [Huā shēngzhǎng] – «квіти ростуть» або як 花生 - 长 [Huāshēng zhǎng] – «арахіс довгий» [14, р. 78-79]. При читанні мозок сам групує ієрогліфи в залежності від контексту. Тобто на відміну від європейців китайці читають текст не символ за символом, але схоплюють відразу декілька символів, а далі, аналізуючи весь патерн на основі частотності подібно до штучного інтелекту, виводять їх смисл [12, р. 215-216].

Китайці експериментували з інтервалами, але врешті решт відмовилися від них. Китайське письмо традиційно було вертикальним, текст ішов колонками, кожна колонка являла собою ніби музичний такт, інтервали його лише заплутували і уповільнювали швидкість читання. В ХХ столітті у зв'язку з необхідністю записувати формули у наукових текстах китайці врешті решт змушені були перейти до горизонтального письма з розділовими знаками і т.п. Однак, коми та точки ставляться між частинами речення та тексту, символізуючи тим самим межі колишніх вертикальних колонок, але всередині пробіли між ієрогліфами окремих слів не ставляться, і таким чином китайцям доводиться читати своїм традиційним способом.

Чи можна, проводячи аналогію з гіпотезою Сепіра-Ворфа, пов'язати вказані відмінності в системах письма з типами філософування на Заході та у Китаї? Очевидно, що так само, як і випадку усної мови, будь-які смисли, розроблені в рамках однієї культури і зафіксовані за допомогою однієї системи письма, можна перекласти й записати мовою та системою письма іншої культури. Приклад Китаю це наочно демонструє. Різноманітні нюанси щодо

того, приміром, що, як виявилось, дуже незручно записувати математичні та інші формули у стовпчик, як до початку ХХ століття писали китайці, і тому вони врешті решт почали писати ієрогліфами в рядок, зліва направо, як і європейці, є лише нюансами і не змінюють загальної картини. Але, якщо ми приймаємо гіпотезу Мак-Люена про зумовленість новочасного раціоналізму та появи наукового мислення читанням та зміною сприйняття з авдіотактильного на візуальне, то чи не варто шукати аналогічних пояснень щодо особливостей китайської філософської парадигми з її організмом та заміни логіки стратагемами [2; 3]?

Для того щоб відповісти на це запитання, звернемося до ще однієї культури, яка використовувала писемність ідеографічного характеру. Мова йде про давньовавилонську культуру, яка використовувала клинописне письмо. Останнє по суті також є ієрогліфічним і походить від архаїчних піктограм, які внаслідок того, що робити ієрогліфічні малюнки на глині, яку шумери і пізніше вавилоняни використовували для письма, дуже незручно, швидко, ще швидше, ніж китайські ієрогліфи, трансформувалися в абстрактні ідеограми.

Вавилонська культура на відміну від грецької спиралася на примат писемного, а не усного слова. Клинописні таблички встановлювали певну рамку світосприйняття (Sumerian frame of mind) і, разом із власниками та переписчиками, утворювали свого роду соціально-інтертекстуальну мережу [16, р. 69]. Якщо греки демонстрували відвертий скепсис щодо записаного слова, то вавилоняни навпаки основну увагу приділяли саме слову записаному й більшу частину нюансів шукали саме у ньому. Вавилоняни пристосували шумерський клинопис до запису своєї мови, але при цьому запис міг бути прочитаний одночасно як аккадською, так і шумерською мовою. Наприклад, шумерське e-la-lu – горе, де знак -e- означає «храм» (аккадською -bitu-), -la- «торкатися» (аккадською -lapatu-), -lu- «турбувати, непокоїти» (аккадською -

dalahu-), і відповідно шумерське elalu (горе) могло бути прочитане bitu sa dalhis lartu (прибл. «храм торкнувся неспокоєм») [16, р. 82]. Вавилоняни надавали великого значення таким паралельним смислам, і складали словники клинописних знаків за принципом знакової подібності, а останні були одночасно таксономічними системами класифікації вже не лише знаків, але самих понять і речей. Це ключовий момент вавилонської філософії, писемні тексти та їх елементи були вкорінені в свідомості вавилонян, пише ван де Мієроп («It is the keystone to Babylonian philosophy... written texts were fully ingrained in their minds») [16, р. 84].

Аглютинативний характер шумерської мови сприяв утворенню слів-ланцюжків. Вавилоняни ставили у відповідність шумерській логограмі її аккадський переклад (з знаки), далі починалися інтерпретативні варіації синтагматичні та парадигматичні [16, р. 188]; весь світ же мислився як свого роду текст, який передає істину. Тут певна аналогія з теорією ідей Платона, але якщо Платон розглядає писемний текст як віддалення від істини, то вавилоняни навпаки, як ключ до істини [16, р. 197]. Боги комунікують з людьми, передаючи їм певні знакові послання у природі, правителі зі своїми підданими, висікаючи свої закони на стелах. Писемність же є ключем для будь-якого знання, яке проте є полівалентним і багатозначним, його опції постійно множаться, додаючи нові й нові смисли [16, р. 220]

Тут ми можемо констатувати очевидну паралель між системою письма (його феноменологією) та епістемологією, остання безпосередньо слідує з першої. Тобто вавилоняни вибудовували свої системи класифікації, виходячи не з особливостей класифікованих об'єктів, а виходячи зі знаків для позначення цих об'єктів. Це чимось нагадує те, як, наприклад, у сучасній хімії речовини класифікуються, виходячи не з їхніх зовнішніх поверхневих характеристик, а виходячи з їх атомної структури, репрезентацією чого

виступає періодична таблиця елементів. Відмінність звичайно полягає в тому, що остання спирається на закони і принципи фізики, яка своєю чергою і в кінцевому підсумку спирається на емпіричні дані, а не на умоглядні характеристики знакової системи.

Чи можемо ми **категорично** сказати подібне про розглянуті раніше паралелі між системою письма та типом світобачення в західній та китайській культурах? Імовірно, що навряд чи. Справа в тому, що існують також й інші пояснення зазначених особливостей світобачення, які важко просто взяти і відкинути. Так, західний раціоналізм досить таки довго пояснювали впливом протестантизму та доктрини божественної напередвизначеності Августина Аврелія. Теорія Макса Вебера виходила з того, що протестанти, які прийняли останню та сприймали себе як обраних для спасіння, відкидали внаслідок цього те, що лякало їхніх сучасників (страх перед надприродним), а також культивували чесноти, що сприяли досягненню успіху (критерію власної обраності).

Китайський же організмизм пояснюється також клановою структурою традиційного китайського суспільства, яка передбачає чітке розрізнення відносин всередині і назовні свого клану [13]. Всередині клану належало підтримувати мир та злагоду і засуджувалося усе, що могло їх порушити; відповідно, якщо потрібно було чогось добитися від членів своєї групи чи в чомусь їх переконати, то потрібно було діяти непрямими методами, т.зв. стратагемами. Тобто, можна припустити, що описаний характер китайських письма та читання зумовлені саме таким організмизмом світосприйняття.

Свого часу сучасний американський філософ і психолог Кен Вільбер запропонував т.зв. інтегральну теорію, яка пропонує розділити всі наші знання та уявлення на чотири групи за двома парами дихотомічних категорій:

внутрішнє-зовнішнє, індивідуальнє-колективнє [4, с. 88-101]. Екстраполюючи зазначений підхід на тему нашого розгляду, одержуємо:

<p>1. Внутрішнє індивідуальнє: Індивідуальнє сприйняття смислів писемних знаків, феноменологія</p>	<p>2. Зовнішнє індивідуальнє: Матеріальнє втілення писемних знаків</p>
<p>3. Внутрішнє колективнє: Смисл знаків, загальноприйняті форми сприйняття смислу (західний раціоналізм, китайський організмизм)</p>	<p>4. Зовнішнє колективнє: Система соціальних відносин</p>

В кожному із секторів свої власні принципи функціонування, але при цьому елементи з різних секторів впливають одні на одні, підсилюючи чи послабляючи. Наприклад, матеріал для письма глина (сектор 2.) сприяє перетворенню малюнків-пиктограм більш менш зрозумілим багатьом членам суспільства на абстрактні клинописні знаки, доступні лише обраним, що сприяє стратифікації суспільства (сектор 4.). І навпаки, поява великої кількості доступних друкованих книг, написаних простим фонетичним письмом (сектор 2.), веде до демократизації читання, розповсюдження знання та зміни світосприйняття та загальної демократизації (сектор 4.). Особисте ж сприйняття писемних знаків (феноменологія) (сектор 1.) визначає загальні культурні смисли (сектор 3.) і далі здійснює тиск на розвиток соціальних структур (сектор 4.). Так само сектор 4. Безпосередньо впливає і визначає собою сектор 3., а через нього і сектор 1. Тобто маємо рух по колу в одному й іншому напрямках.

Висновки.

Підводячи підсумки, можемо зафіксувати наявність паралелей, що ж до того, що є причиною і наслідком, то найімовірнішим поясненням ми

пропонуємо взаємно-зворотній зв'язок між письмом та світобаченням узагалі – одне стимулює і впливає на інше і навпаки, а саме:

- Існує взаємозворотній зв'язок між фонетичним письмом та читанням та раціоналізмом і сциєнтизмом західної культури Нового часу; навряд чи можна віддати першість чомусь одному, радше йдеться про взаємні стимулювання та обумовлювання;
- Аналогічний взаємозв'язок та взаємообумовлювання фіксуються між китайським ієрогліфічним письмом та організмом традиційного китайського світобачення;
- Спираючись на ту інформацію, якою ми володіємо щодо давньовавилонської культури, можемо говорити про детермінацію її способу світобачення особливостями вавилонського клинописного письма; сказати ж про те, чи мали місце якісь зворотні впливи, неможливо внаслідок нестачі інформації.

Список використаних джерел

1. Адо П. Що таке антична філософія? / пер. з фр. С. Йосипенко. Київ : Новий Акрополь, 2014. 428 с.
2. Білецький І. Логіка і стратагеми в контексті західної та китайської філософської. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічних студій*. 2024. Вип. 55. С. 13–18. DOI: 10.30970/PPS.2024.55.1.
3. Білецький І., Тагліна Ю. Наукова та філософська раціональність у контексті парадигм західної і східної філософії. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури та філософія науки*. 2022. № 66. С. 6–15. DOI: 10.26565/2306-6687-2022-66-01.

4. Вілбер К. Коротка історія всього / пер. з англ. М. Климчука. Львів : Terra Incognita, 2020. 400 с.
5. Гайдеггер М. Дорогою до мови / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2007. 232 с.
6. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги / пер. з англ. А. А. Галушки, В. І. Постнікова. Київ : Ніка-Центр, 2008. 392 с.
7. Alcinous. The Handbook of Platonism. Oxford : Clarendon Press, 1996. URL: <https://www.scribd.com/document/526771849/Alcinous-The-Handbook-of-Platonism-Clarendon-Later-Ancient-Philosophers-Oxford-University-Press-USA-1996> (дата звернення: 24.04.2026).
8. Deutscher G. Through the Language Glass: Why the World Looks Different in Other Languages. New York : Henry Holt and Company, 2010.
9. Goldberg S. J. The primacy of gesture: Phenomenology and the art of Chinese calligraphy. *Metamorphosis. Creative Imagination in Fine Arts Between Life-Projects and Human Aesthetic Aspirations. Analecta Husserliana*. 2004. Vol. 81. P. 175–186. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4020-2643-0_13 (дата звернення: 24.04.2026).
10. Gutland C. From graph to meaning: A phenomenological challenge to phonocentric readings of Chinese pictographs. *Estudios de Filosofia*. 2026. DOI: 10.17533/udea.ef.362210.
11. Fung Yu-lan. A Short History of Chinese Philosophy. New York : The Macmillan Company, 1958. 368 p.
12. Jing Tsu. Kingdom of Characters: A Tale of Language, Obsession and Genius in Modern China. London : Penguin Random House, 2023. 314 p.
13. Jullien F. Detour and Access: Strategies of Meaning in China and Greece / trans. by S. Hawkes. New York : Zone Books, 2004. 424 p.

14. Mandarin Chinese Dictionary. Glasgow : HarperCollins Publishers, 2011. 522 p.
15. Manen M. van. Doing phenomenological research and writing. *Qualitative Health Research*. 2021. Vol. 31, no. 6. P. 1069–1082. DOI: 10.1177/10497323211003058.
16. Mieroop M. Van De. Philosophy before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia. Princeton : Princeton University Press, 2016. 298 p.
17. Ottaviano L., Ferrara S. Mechanisms at the core of the Chinese script invention. *Cognitive Linguistics*. 2026. Vol. 37, no. 1. P. 39–62. DOI: 10.1515/cog-2025-0041.
18. Perkins T. J. Culture's impact on the historical sciences. *Journal of the Philosophy of History*. 2023. DOI: 10.1163/18722636-12341567.
19. Stawarska B. Phonocentrism: Derrida. 2015. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780190213022.003.0003.
20. Svenbro J., Cavallo G. Kako su čitali Grci, kako Rimljani / sa špan. prev. L. Blehova Čelebić. Podgorica : Oktoih, 2002. 106 s.
21. Tavakol M., Sandars J. Twelve tips for using phenomenology as a qualitative research approach in health professions education. *Medical Teacher*. 2025. Vol. 47, no. 9. P. 1441–1446. DOI: 10.1080/0142159X.2025.2478871.
22. Wei Lu, Aiken M. Origins and evolution of Chinese writing systems and preliminary counting relationships. *Accounting History*. 2004. Vol. 9, no. 3. DOI: 10.1177/103237320400900303.